

MICHIEL BUIS

Onvolmaakt leven

Seneca's tragedies
en het stoïcijnse denken

Boom

Inhoud

Inleiding 7

DEEL I – DE TRAGEDIE EN DE FILOSOFIE

1. De praktijk van de tragedie 19
2. Via Athena 27
3. Oefening 35

DEEL II – DE GRENZEN

4. Crisis: kan een mens altijd hetzelfde blijven? 49
5. Onzekerheid: leidt aanvaarding tot vrijheid? 65
6. Verlies: kan een mens gelukkig zijn als hem alles is afgenomen? 77
7. Verbinding: heeft een mens genoeg aan zichzelf? 93
8. Verder leven: is tegenslag oefening? III

DEEL III – DE PRAKTIJK

9. Drie levenshoudingen 135
10. Exempla: minitragedies in het echte leven 149
11. Redelijk zijn: leven is instemmen 161
12. Keizer Eikel: Seneca op zijn minst stoïcijns? 185
13. Onvolmaakt leven 195

Nawoord 211

Bijlage 1: De filosofie van Seneca 213

Bijlage 2: Overzicht van Seneca's tragedies 219

Dankwoord 225

Verantwoording 227

Noten 229

Geraadpleegde literatuur 245

Register 249

‘In order to arrive at what you are not
You must go through the way in which you are not.’

– T.S. Eliot, *Four Quartets*, 1943

Inleiding

Lucius Annaeus Seneca (ca. 4 v.Chr.-65 n.Chr.) was in zijn tijd een invloedrijke speler in de Romeinse politiek, mentor van keizer Nero en uiteindelijk ook slachtoffer van diens bewind. Vandaag de dag is hij vooral bekend als stoïcijnse filosoof. Zijn *Brieven aan Lucilius* behoren tot de hoogtepunten van de Romeinse filosofie, evenals zijn dialogen over woede, gemoedsrust en de kortstondigheid van het leven. Deze teksten worden nog altijd gelezen, geciteerd en toegepast, zowel in academische kringen als in de populaire zelfhulp literatuur.

De stoïcijnse filosofie is een van de weinige antieke denkrichtingen die nog aanspreken als levende tradities die mensen helpen om met verlies, angst en onzekerheid om te gaan. Haar kerngedachten zijn dat je je kunt oefenen in het onderscheiden van wat wel en niet in je macht ligt, dat innerlijke vrijheid niet afhankelijk is van de omstandigheden waarin je je bevindt en dat je karakter wordt gevormd door hoe je met tegenslag omgaat. Deze kerngedachten bieden oriëntatie. Generaties mensen hebben in deze filosofie houvast gevonden. Keizers en slaven, geleerden en het gewone volk vonden er iets wat hen hielp omgaan met wat hun overkwam. En ook vandaag de dag biedt het stoïcisme troost en richting.

Tegelijk is het stoïcisme echter rijker en veelzijdiger dan het in de volksmond wordt begrepen. Het beeld van een filosofie die voorschrijft dat je geen emoties mag voelen, dat je alles maar moet accepteren of dat geluk een kwestie is van de juiste instelling, doet geen recht aan wat de stoïcijnen te zeggen hadden. De Stoa was een denktraditie die zich door de eeuwen heen ontwikkelde. De verschillende denkers inspireerden elkaar, maar het was ook gemeengoed om eigen accenten te leggen en op punten van

elkaar te verschillen. Dat gegeven is grotendeels uit beeld geraakt, en daarmee is ook het actieve, zoekende karakter van deze filosofie verdwenen. De Stoa wordt te vaak gereduceerd tot tegeltjeswijsheden, of, door tegenstanders, tot karikaturale denkbeelden.

Wie het hedendaagse stoïcisme nader onderzoekt, vindt een wereld van podcasts, Instagramaccounts en zelfhulpboeken die de filosofie presenteren als een toolkit voor mentale weerbaarheid: focus op wat in je macht ligt, beheers je emoties, laat los wat je niet kunt veranderen. De taal is die van productiviteit en optimalisatie. Stoïcisme als *lifehack*, als methode om beter te presteren onder druk door mentale hardheid die je kunt trainen. Daar is niet per se iets mis mee; veel mensen vinden er houvast in, en de kerngedachten die eraan ten grondslag liggen, zijn niet verzonnen. Maar dit is een specifieke lezing die de oorspronkelijke teksten versmalt tot iets waartoe ze niet beperkt waren.

De stoïcijnen schreven niet alleen voor mensen die een promotie misliepen of moesten presteren. Ze schreven ook – en misschien wel vooral – voor mensen die werden verbannen, die slaven waren, die aan het front vochten, die hun kinderen verloren. Dat verschil in schaal is ook een verschil in betekenis. Wanneer stoïcijnse gedachten worden losgemaakt van de extreme omstandigheden waarvoor ze zijn geformuleerd, veranderen ze van karakter. Ze worden handzamer, maar ook vlakker. We zullen in dit boek de omstandigheden verkennen die nu vaak worden vergeten, om te onderzoeken of er geen rijkere stoïcisme in besloten ligt dan de populaire receptie doet vermoeden. En het middel dat ik zal inzetten, zijn de tragedies van Seneca.

Ik heb me door de jaren heen intensief beziggehouden met Seneca als filosoof. Dit deed ik in mijn proefschrift, en daarnaast heb ik een handboek geschreven over de stoïcijnse filosofie, *De stoïcijnse school*, samen met stoïcijns coach Dennis de Gruijter, vanuit de overtuiging dat deze filosofie ons ook nu nog veel te zeggen heeft als denkraam om het leven mee te doordenken. Op een zeker moment had ik het gevoel dat ik het terrein wel kende. Van de *Brieven aan Lucilius* tot aan het soms obscure *Natuurverschijnselen*, een vroege vorm van natuuronderzoek waarin kosmologie, mete-

orologie en ethiek met elkaar verweven zijn: ik kende de teksten, de thema's en de standaardinterpretaties.

Ik neem het stoïcisme serieus, en juist daardoor begon iets bij mij te knagen. De stoïcijnse filosofie is verre van een vrijblijvende levensstijl; ze confronteert ons met radicale stellingen die diep ingrijpen op ons begrip van de menselijke conditie. In de kern rust het stoïcisme op de overtuiging dat een mens een onverwoestbare standvastigheid kan bezitten, ongeacht de stormen die buiten hem woeden. Dit gaat gepaard met de provocerende gedachte dat ons ware geluk volledig losstaat van uiterlijke zaken als bezit, gezondheid of zelfs het lot van onze dierbaren. De stoïcijn gaat hierin tot het uiterste. Zelfs onder de meest extreme fysieke kwellingen, zoals op de pijnbank, zou de menselijke geest een staat van geluk kunnen bewaren, simpelweg omdat tegenslag wordt gezien als oefening voor het goede leven. Het zijn deze vergaande claims die ervoor zorgen dat de Stoa mensen zelden onberoerd laat; ze wordt vaak opvallend snel omarmd als een baken van kracht, of juist resoluut verworpen als een onmenselijke discipline. Er lijkt weinig ruimte voor nuance wanneer het aankomt op het formuleren van een mening over het stoïcisme.

Maar wie de stoïcijnse stellingen zonder verder onderzoek aanneemt als levenswijsheden ('tegenslag is oefening', 'richt je alleen op wat in je macht ligt') vergeet hoe verstrekkend de gevolgen van dergelijke opvattingen zijn. En aan de andere kant: wie ze zonder nadere inspectie verwerpt als onwenselijk, onmenselijk of onrealistisch, vergeet dat ze voortkomen uit een traditie van eeuwenlange filosofische doordenking; een traditie die bovendien heeft geleid tot vele gelukkige en alleszins menselijke volgers.

Beide reacties doen ze tekort. Voordat we het stoïcijnse denken gelijk geven of onderuithalen, moeten we zijn standpunten serieus nemen: niet blind volgen, als zouden ze zijn opgesteld door heiligen, maar ook niet bij voorbaat naast ons neerleggen, uit angst voor de soms afschrikwekkende conclusies. Pas wanneer we de stellingen in hun uiterste consequenties doordenken, kunnen we deze filosofie op waarde schatten.

In die kritische doordenking van de stoïcijnse filosofie heb ik in Seneca's tragedies een onverwachte ingang gevonden. Zowel in

DEEL I

De tragedie en de filosofie

In dit eerste deel leggen we het fundament voor onze zoektocht in de tragedies van Seneca. En in het licht van de rol die het stoïcisme in zijn tragedies en in dit boek spelen had ik dat fundament kunnen leggen door de belangrijkste leerstellingen netjes op een rij te zetten. Dat zou dan een uiteenzetting zijn van wat de stoïcijnen geloofden over de hartstochten, de ‘redelijkheid’ (*logos*) die de gehele kosmos doordringt en hun ideeën over de ethiek. Maar zo’n overzicht zou ingaan tegen de aard van de tragedie zelf. Een tragedie legt niet uit, een tragedie laat voelen.

Show, don’t tell, die mentaliteit wil ik vasthouden. In plaats van de leer eerst uiteen te zetten en daarna op basis daarvan de tragedies te analyseren, denk ik over de uitgangspunten van het stoïcisme na via de tragedies zelf. Dit deel legt wel degelijk een grondslag, maar een andere: we zullen ingaan op de tragedie als genre en hoe de stoïcijnse filosofie een innige verbondenheid met haar toont. Dat laatste draait om twee begrippen die in beide werelden thuishoren: *technè* (of in Seneca’s Latijn *ars*), de gedachte

I. De praktijk van de tragedie

THYESTES

De tragedie *Thyestes* speelt zich af in het Griekse Mycene, in het paleis van koning Atreus. De poorten staan open en de ontvangst is voorbereid. Wanneer het stuk begint, is Thyestes onderweg, samen met zijn drie jonge zoons. Atreus had zijn broer Thyestes ooit verbannen nadat hij na jaren van bittere strijd de troon had gewonnen.

De onzekerheid, de constante dreiging en het nooit kunnen rusten: de jaren van omzwerving hebben hun tol geëist van Thyestes. Maar de uitnodiging van zijn broer lijkt een einde aan dat alles te beloven. Eindelijk lijkt er ruimte voor verzoening, voor herstel, misschien zelfs een gedeelde toekomst.

Voor Thyestes betekent dit meer dan een staakt-het-vuren. Het paleis waar hij naartoe op weg is, is het huis van zijn jeugd, van zijn familie, van een verleden dat ondanks alles blijft trekken. Hij hoopt dat de vijandschap hier ten einde kan komen, dat er een moment is waarop niet langer hoeft te worden teruggekeken. Atreus heeft dingen gedaan die niet konden, en hijzelf ook, maar nu zetten ze een streep daaronder. Zijn zoons Plisthenes, Tantalus en een derde die naamloos blijft, lijden ook onder de situatie. Zij zijn niet anders gewend dan te vluchten en geen thuis te hebben. In het paleis van Atreus zouden ze opnieuw kunnen beginnen als leden van een herstelde familie, bevrijd van de oude strijd.

De warme ontvangst van zijn broer bevestigt Thyestes' hoop. Atreus wacht hem op, biedt hem een kamer aan en doet er alles aan om hem zich thuis te laten voelen. Thyestes legt zijn wantrouwen nog niet helemaal af, maar hij besluit dit moment een serieuze kans te geven. Terwijl hij wordt meegenomen naar het

publieke gedeelte van het paleis, worden zijn zoons elders naartoe geleid. De jongens volgen, benieuwd naar wat er allemaal te doen is in het grote paleis.

Intussen wordt Atreus steeds meer door zijn plan in beslag genomen, terwijl hij door de gangen loopt. Lang heeft hij dit moment voorbereid. Thyestes is overtuigd van zijn goede wil, en de jongens zijn afgezonderd van hun vader. Nu moet het gebeuren. Hij snelt naar het afgezonderde heiligdom van het paleis, de ruimte voor offers en plechtige handelingen. De jongens zijn er al en worden vastgehouden. Atreus pakt drie purperen banden en bindt ze om de hoofden van de jongens, een rituele handeling bij offers. Hij kijkt naar hen. Ze begrijpen nu wat er gaat gebeuren en zijn stil. Hij bereidt het altaar voor, ontsteekt wierook, vult bekers met wijn, strooit meel en zout uit, spreekt dodenzangen en lijkgebeden uit. Dan pakt hij het mes. Met koelbloedige precisie doodt hij de jongens één voor één. Seneca spaart de lezer geen detail. We volgen de moord op de jongste van de drie, Tantalus:

De beul verborg zijn zwaard diep in de wond, hij drukte door totdat zijn hand diens keel geraakt heeft. Toen het zwaard eruit getrokken was, bleef het lichaam staan en aarzelde lang naar welke kant het om zou vallen, en viel ten slotte op zijn oom. (721-725)

Daarna Plisthenes, die hij het hoofd afhakt. Niets meer dan hompen vlees, bloed en botten. Ook de derde, naamloze zoon wordt niet gespaard. Nog is de misdaad niet voorbij. Atreus ontbeent de lichamen en hakt ze in stukken, roostert sommige delen en kookt andere. De ketels staan te dampen.

Aan de andere kant van het paleis heeft Thyestes zich naar de eetzaal begeven. Hij drinkt wijn en eet een voorgerecht. Na enige tijd komt Atreus aan met een overvloedige maaltijd, en het voelt voor Thyestes als een bevestiging van wat hem is beloofd. Zijn zoons, hoe oud ze zijn vermeldt Seneca niet, maar vermoedelijk zijn ze tieners, zijn elders, en hun afwezigheid wekt bij hem geen argwaan: ze hebben vast iets interessants te doen. Het is lang geleden dat hij zo heerlijk en overvloedig heeft gegeten. Maar naarmate het diner vordert, krijgt hij een vreemd gevoel in zijn